

Ірина ПОНОМАРЬОВА
Київ

ЕТНОМОВНА СИТУАЦІЯ СЕРЕД ГРЕКІВ УКРАЇНСЬКОГО ПРИАЗОВ'Я

Етнологічна наука, вивчаючи культурне різноманіття людства та суспільства не може бути в стороні від сучасних етнічних та національних проблем. Нині етнополітичні питання цікавлять дослідників багатьох наукових гуманітарних напрямків, як в Україні, так і в інших країнах. Процеси демократизації потребують нових підходів до проблем в етнонаціональній сфері, недопущення конфліктів на етнічному ґрунті, пошуку власної оптимальної моделі поліетнічного суспільства. Особливе місце займають питання етнічної самосвідомості, які пов'язані з налагодженням міжетнічних відносин та пошуком оптимальних варіантів державотворення. На сьогодні у світі актуальною є позиція рівності етносів замість принципу нація і національна меншина. Українська держава прагне створити сприятливі умови для всебічного розвитку представників етносів і гарантує їм право національно-культурного розвитку¹.

Протягом останнього часу можна простежити етнічне відродження у багатьох країнах світу, які почалися під впливом демократизації суспільства ще у середині 1980-х років. Незважаючи на складні соціально-політичні та культурні процеси, і в Українській державі має місце етнічний ренесанс. Сучасними прикметами життєдіяльності етнічних спільнот України є пошук свого етнічного кореня, прагнення зберегти ідентичність, відродити мову, етнокультурні традиції та до встановлення постійних контактів з етнічною батьківщиною².

Так в етнокультурній сфері етнічних груп приваляють уявлення про можливість розвитку власної культури та мови. Останні соціологічні дослідження показали, що в Україні є певна розбіжність щодо оцінок умов для розвитку цих головних етнічних ознак³.

Також серед важливих етнічних ознак виступає насамперед таке явище, як етнічна ідентичність – сукупність специфічних рис, які виділяють певну спільноту з-поміж інших та ототожнення себе із певною суспільною групою⁴. Саме етнічна самоідентифікація є сутністю етнічної самосвідомості. Формування ідентичності дуже складний процес, на який впливає багато чинників. В цій статті ми розглянемо деякі з них, найбільш характерні для греків Приазов'я.

Греки Приазов'я (за переписом 1989 р. налічується 98,6 тис. чол.; за переписом 2001р. ще даних немає, але передбачається підвищення чисельності до 250 тис., за рахунок самоусвідомлення) являють собою один із масивів компактного проживання. За чисельністю в національній структурі людності в Донецькій області греки (1,6% її населення) посідають третє місце і становлять етнічну спільноту, яка відіграла значну роль в освоєнні Приазов'я (території колишнього Маріупольського повіту Катеринославської губернії). В теперішній час більшість греків проживає у Першотравневому (21,3%) та Володарському (19,7%) районах. Менш по чисельності проживає греків у Тельманівському, Великоновоселківському та Старобешівському районах Донеччини⁵.

Компактне поселення греків навколо Маріуполя у минулому дозволила їм, що живуть на півдні України, зберегти свої етнічні особливості, що і становить науковий інтерес. Приазовські греки мають складну етнічну історію, тому дослідники приводять різні концепції їх походження, основних історичних етапів та поділ на етнографічні групи.

Більш двохсот років тому греки вимушені були емігрувати з Кримського ханства до Російської імперії з економічних, політичних та релігійних причин. Маріупольські греки – це етнічна спільнота, яка історично склалася в Приазов'ї і відрізняється наявністю етнічної самосвідомості, вона характеризується значною стійкістю в часі, що забезпечується передачею етнокультурної інформації від покоління до покоління. Термін “маріупольські греки” поєднує дві етнографічні групи: тюркомовну та елліномовну. Сучасні українські та російські дослідники поділяють грецьку етнічну спільноту на урумів (тюркофонів) і румеїв (елінофонів). Водночас обидві групи ідентифікують себе саме як греки. Але представники різних груп уособлюються один від одного. Поява самоназв (ендоетнонімів) засвідчують про існування вже сформованої етнічної самосвідомості, що дає змогу констатувати факт існування етнічної спільноти. Таке саме явище можна зустріти і серед греків Кавказу. Ще у 1930-ті роки П.Акритас досліджував ендоетноніми “уруми” та “ромеї” і відзначав, що обидва терміни походять від одного кореня, який зазначали на анатолійському діалекті турецького та понтійського грецького – греків-християн, що мешкали на теренах Візантійської імперії⁶. Ці групи і на Кавказі, і в Приазов'ї розмовляють на різних мовах, але їх об'єднує грецьке самовизначення, віра та спільні риси у традиційній культурі.

Для дослідження етнічної самосвідомості та етномовної ситуації серед греків українського Приазов'я використовувалися різні наукові методи: інтерв'ю – глибинне та структурне; анкетування, картографування етнографічних реалій та робота з запитальниками, які були складені на основі нових підходів. Джерельну базу

складають польові матеріали, зібрані під час етнографічних експедицій 1996 – 2001 рр. Особливе місце займає етнографічний метод безпосереднього спостереження серед мешканців грецьких населених пунктів та міста Маріуполя. Поряд з етнологічними дослідженнями використовувалися методи етносоціологічного опитування. Мета дослідження полягала в тому, щоб вивчити етнічну ідентифікацію та етномовну ситуацію в регіоні серед грецького населення. Розроблений запитальник складався з 90 запитань, зведених у три блоки. Перший блок – це запитання, які фіксували стать, вік, освіту, професію, сімейний стан; другий блок включав питання про етнічну ідентифікацію, мовну компетенцію та мовні орієнтири; третій – висвітлював питання міжетнічних і міжетногрупових відносин в регіоні на рівні родини, друзів, сусідів та міграційні настрої серед греків Приазов'я.

У ході дослідження були опитані представники обох лінгвістичних груп. Опитування проводилися серед греків – жителів міста Маріуполь, мешканців урумських населених пунктів (Старий Крим, Мангуш, Керменчик, Карань, Улакли) та румейських населених пунктів (Ялта, Чермалик, Малий Янисоль, Чердакли) та у селі – Великий Янисоль, за принципом випадкового відбору респондентів. Обрані села середні за чисельністю та існують з моменту переселення греків до Приазов'я у XVIII ст.

В процесі польових досліджень виявилось, що грецьке населення Приазов'я зберігає етнічну самосвідомість. Причому, румеї її зв'язують головне з мовою, потім з релігією та традиційною обрядовістю. Уруми роблять акцент на вірі, спільному з румеями історичному минулому, національних традиціях і лише потім на мові. Більшість респондентів на запитання: “Що Вас об'єднує з представниками Вашої етнічної спільноти?” – відповідають: “Віра”. Як бачимо релігійне життя має важливе значення для маріупольських греків. Воно виконує роль етноконсолідуєчого чинника. Особливо це помітно на прикладі святкування престольного свята “Панаїр”⁷, яке проводиться у всіх грецьких селах. І уруми, і румеї з великою повагою відносилися до підготовки та проведення свята, незважаючи на всебічні заборони та негативне відношення у минулому до свята з боку радянської влади⁸. Взагалі треба відзначити, що свою православну віру греки пронесли через тяжкі випробування не тільки в СРСР, а й в Османській імперії та Кримському ханстві.

Свій символ – символ православ'я, греки засвоїли ще в період візантійської цивілізації⁹. Греки давно розмежувалися на румеїв та урумів, тому звернемо увагу на етноніми, які віддзеркалюють явище самоідентифікації.

Уруми, у більшості випадків, називають себе греками, рідко урумами і дуже в рідкісних випадках – греко-татарами. Румеї найчастіше зовуть себе еллінами і румеями, значно рідше використовується етнонім грек. А нам відомо, що елліни назву “грек” не вживали. Етнонімом “грек” називалася народність, яка сформувалася на початку II тис до н.е. на півночі Балканського півострова після вторгнення ахейців, іонійців та дорійців з Іллірії. Але з VII ст. до н.е. складається загальногрецька єдність під назвою “елліни”¹⁰. Екзоетнонім “греки” був наданий еллінам римлянами в період їх завоювань, і в перекладі з латинської мови він означає “людина, яка займається скотарством” (лат. grex, gregis – стадо). У середні віки, коли елліни склали ядро Візантійської імперії, їх офіційно називали “ромеями” (римляни). Причому, так звали не тільки греків за походженням. “Ромеями” не визнавалися піддані візантійського імператора, які не були правочинними християнами. У Візантії, де мешкали представники різних етносів, стати “істинним ромеєм” означало завоювання надійного положення у суспільстві. Для цього необхідно було вивчити та прилучитися до пануючої грецької культури, насамперед це стосується мови. Але сильна мозаїчність етнічного складу Малої Азії, а також багатшаровий етно і культурогенез народів (турок, вірмен, курдів, греків та ін.), що населяли цей регіон привели до того, що їхні культури були розсічені кордонами історично-етнографічних областей, сформованих під впливом природно-ландшафтних та господарських особливостей. Уруми, знаходячись в іноетнічному оточенні, були змушені перейняти мову для зручності, але зберегли релігію¹¹.

Мова урумів і румеїв належить до різних мовних груп, що не дає можливості розуміти один одного. Тому представники етнографічних груп легко пізнають один одного. Це помітно вже при вивченні складу грецьких населених пунктів. Справа в тому, що уруми і румеї ніколи разом не селилися ні в Криму, ні в Приазов'ї, за винятком с. Великий Янисоль, де вони поселилися по різні береги річки. І дуже рідко представники цих етнографічних груп створювали родини. Ось на цьому фоні ми спробуємо проаналізувати етномовну ситуацію серед греків. Бажано було б зробити акцент на аналіз переписів. За переписом 1926 року в 80% греків вважали рідною мовою мову своєї національності¹². За переписом 1979 року тільки 8,4% приазовських греків вважали свої діалекти своєю рідною мовою, але у 1989 р. вже 18,5% грецького населення визнають свою мову рідною¹³.

Перш за все треба з'ясувати, що таке “рідна мова”. З цього приводу немає єдиної думки. Нам близький погляд Ю.І.Римаренко “що в багатьох людей рідна мова і етнічність не збігаються. Так в Україні, за переписом 1989 р., у 6 млн. 249 тис. осіб етнічна приналежність і рідна мова відрізнялися”¹⁴. Тому не випадково більшість греків Приазов'я вважають рідною мовою російську, але називають себе греками.

Причому, серед опитаних, які визнають етнічну мову рідною, значно більше тих, хто може говорити цією мовою. Грецька мова використовується також і у змішаних родин (з росіянами, українцями). Члени родини намагаються розуміти літніх родичей, які розмовляють на діалектах урумської чи румейської мови. Рідною мовою спілкуються греки з сусідами та під час сімейних, календарних, національних свят. Результати етнографічних досліджень засвідчують, що представники різних етносів, потрапляючи до грецької сім'ї, досить добре адаптуються, сприймаючи традиційну грецьку культуру як частину власного духовного життя. Іноетнічні члени в родині греків шанують і підтримують сімейні традиції, поширені серед греків.

В трудовій сфері для робітників розумової праці основною є російська мова. Це зв'язано з різноетнічним

складом трудового колективу. В цілому треба відзначити роль російської мови, як мови міжетнічних відносин. Справа в тому, що російська мова є мовою шкільного навчання, діалекти румейської та урумської мови не мають писемності. Проте грецьке населення, і румеї, і уруми орієнтовані тепер на вивчення новогрецької мови. На цьому явищі треба зупинитися детальніше. В останнє десятиріччя ця проблема неодноразово порушувалася на наукових конференціях, в засобах масової інформації та літературі¹⁵. Цікаво відзначити, що варіант димотики новогрецької мови не відповідає втраченим діалектам греків Приазов'я і не може бути їхньою рідною мовою. Але димотика є літературною мовою і принципово може виступати предметом шкільного вивчення. Опанування новогрецької мови пов'язано із сучасними міграційними процесами греків до Греції. Одночасно її вивчення очевидно приведе до зближення двох етнографічних груп греків Півдня України.

Особливою популярністю з цієї причини користується навчання у Маріупольському гуманітарному інституті. Цей навчальний заклад єдиний в Україні, в якому понад 1000 студентів протягом п'яти років вивчають новогрецьку мову, що засвідчує про увагу держави до етнічних груп у задоволенні їхніх культурних потреб. На базі МГІ, разом з Федерацією грецьких товариств України, організуються численні семінари для вчителів грецької мови та Всеукраїнські олімпіади школярів з грецької мови. Більшість опитуваних, вивчаючих новогрецьку мову, роблять це, щоб "наблизитися до своєї етнічної вітчизни" та емігрувати до Греції з метою придбати роботу чи громадянство.

В цілому треба відзначити, що етнічна ситуація серед греків України пов'язана з міграціями. Первинний тип міграцій відбувається при переміщенні з села до міста. Вона була характерна для грецьких сіл у 60 – 70-ті роки ХХ ст. Вторинний тип міграцій пов'язаний з переміщенням людей для пошуків кращих економічних умов праці та життя за межами України. Багато греків пов'язують поліпшення свого життя з від'їздом до Греції на заробітки, щоб потім повернутися в Україну. Лише 5% виїжджаючих з рідних міст на заробітки не мають наміру повернутися назад.

Незважаючи на міграційні настрої, практично все опитане грецьке населення бажає, щоб їх діти вивчали як новогрецьку мову, так і свій діалект, що є одним із свідчень відродження етнічної самосвідомості. Мовна ідентифікація як компонент етнічної свідомості викликає різне бачення мовних проблем як в цілому в Україні, так і серед грецького населення в Приазов'ї. Греки орієнтовані на можливість розвитку власної культури та мови. Прагнення до відродження діалектів з'явилося лише в останнє десятиліття, але воно поки що відроджується на рівні родини. Протягом багатьох років у радянські часи запроваджувалися методи, які привели до лінгвістичної асиміляції та культурної трансформації не тільки грецького народу, а й українського. Національні мови вважаються опорою етнічного самовизначення.

Особливо треба відзначити ставлення греків до державної української мови. Необхідність її вивчення визнають тільки представники інтелігенції. Більшість населення орієнтується на російську, новогрецьку мови та свої діалекти. Тут грає головну роль раціональний фактор у вирішенні побутових проблем та фактори несприяття утвердження державної мови України. Матеріали наших обстежень дозволяють спрогнозувати подальше зменшення носіїв діалектів, але значне збільшення носіїв новогрецької мови, що, безумовно, буде позначатися на дальших процесах консолідації греків Приазов'я і на втраті ними етнічних особливостей.

На прикладі маріупольських греків можна сказати, що і маленькі етнічні групи орієнтуються на свою рідну мову, яка домінує в самовизначенні серед інших етнічних цінностей. На сьогодні лишається відкритим питання для греків – вивчення своїх діалектів. Російська мова є основною мовою спілкування в різних сферах. З українською мовою – складніше, бо для греків стає важливіше знати новогрецьку мову, ніж мову титульної нації. На яких же факторах базувалось і продовжує базуватися етнічне самовизначення? На що спирається етнічне самовизначення, якщо відсутня рідна мова, як активний етнічний індикатор? За матеріалами польових досліджень можна зробити висновок, що провідну роль в етнічній самосвідомості греків Приазов'я відіграють уявлення про спільність походження та історичного минулого, конфесійна єдність та єдність традицій. Іншими словами, фактор традиційної культури компенсує в самоусвідомленні греків відсутність активного мовного чинника.

Багато інформаторів серед урумів відзначили релігію як важливий етнічний показник. Чинник релігії можна розглядати як частину цілого історичного минулого.

На сучасному стані серед греків Приазов'я, у зв'язку із зростанням їх освітнього рівня, змінами у самосвідомості, толерантному ставленні держави до етнічних спільнот України, необхідно відзначити збільшення значення традиційної культури та мови в останні роки.

Інтереси греків представляють відділи грецького культурного товариства, яких в Україні нараховується більше 30. Активний процес відродження грецької самосвідомості пов'язаний з діяльністю Федерації грецьких товариств України, яка протягом останнього часу багато уваги приділяє питанням освіти, виховання та збереження традицій грецького народу. Керівництво ФГТУ сприяє навчанню новогрецькій мові педагогічних кадрів шкіл м. Маріуполя та навколишніх сіл за освітніми програмами Республіки Греція. Одним з перших документів цієї організації була Програма розвитку національної освіти. На сьогодні діють близько 60-ти навчальних закладів, де більше 5000 тис. школярів вивчають грецьку мову. За допомогою Федерації в Україні видані твори грецьких письменників та поетів В.Кіора, Л.Кір'якова, А.Балджи, Ф.Шебаніца. Таким чином, Україна та грецькі товариства вирішують багато проблем, пов'язаних з вивченням мови, історії та культури греків Приазов'я, що сприяє задоволенню культурних потреб і розвитку греків в Україні.

- ¹Наулко В.І. Співвідношення понять “нація” – „етнос” в аспекті державотворення України // Етнонаціональні процеси в Україні. – К., 2001. – С.12.
- ²Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998. – С.71.
- ³Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри. Енциклопедія / За ред. Ю.Римаренка. – К., 1998. – С.353.
- ⁴Губогло М.Н. Современные этноязыковые процессы в СССР. – М., 1984. – С.263; Енциклопедія етнокulturознавства / Ю.І.Римаренко, В.Г.Чернець та ін. – К., 2001. – Ч.1. – Кн.2. – С.249 – 250.
- ⁵Дынгес А.А. Численность и размещение греческих общин на территории Донецкой области в конце 80-х – начале 90-х годов / Україна – Греція: історія та сучасність. – К., 1995. – С.64.
- ⁶Акритас П. Свадебные обычаи абхазских греков / Советская Этнография. – 1936. – № 4, 5; Греки Кавказа. – М., 1962. – Т.2 – С.421 – 435.
- ⁷Лиганова Л. Про особливості панаїра – престольного свята греків Призов'я. / Східний світ. – 2000. – №2. – С.46 – 52.
- ⁸Шевченко В.І. Потомки Ясона и Одисея // Призовский пролетарий – 1927. – 10 августа; Панаїр (село Ялта) // Наша Правда. – 1927. – 6 червня.
- ⁹Литаврин Г.Г. Как жили византийцы. – СПб., 2000. – С.205 – 208.
- ¹⁰Гладкий В.Д. Древний мир: Энциклопедический словарь. – Донецк, 1996. – Т.1. – С.165; Джувага В. Эллины или греки / Хронос. – 2001. – №10. – С.3; Лисовский И.А., Ревяко К.А. Античный мир в терминах, именах и названиях. – Минск, 1997. – С.76; Народы и религии мира / Под ред. В.А. Тишкова. – М., 1998. – С.140.
- ¹¹Кузнецов И.В. Одежда армян Понта: семиотика материальной культуры. – М., 1995. – С.186.
- ¹²Бойко М.К., Воронко О.Г. Компактні поселення греків в Україні за підсумками Всесоюзного перепису населення 1926 р. / Україна – Греція: історія та сучасність. – К., 1995. – С.41 – 42.
- ¹³Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998. – С.65.
- ¹⁴Енциклопедія етнокulturознавства. – С.250.
- ¹⁵Греки Украины: история и современность. Материалы научно-практической конференции. – Донецк, 1991. – 186 с.; Донбасс и Приазовье: проблемы социального, национального и духовного развития. Тезисы докладов международной научно-практической конференции. – Мариуполь, 1993. – 279 с.; Украина – Греция: история та сучасність. – К., 1993, 1995 – 180 с.; Украина – Греция: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва. – Мариуполь, 1996. – 230 с.; Украина – Греция: історична спадщина і перспективи співробітництва / Збірник наукових праць в 2-х томах. – Мариуполь, 1999. – Т.1. – 543 с., Т.2. – 274 с.

Марія ПАРАХІНА
Київ

НАУКОВА СПАДЩИНА КАТЕРИНИ ГРУШЕВСЬКОЇ 20 – 30-х років ХХ століття

Реальним кроком у розвитку етнології стала діяльність на цій ниві видатного українського історика, академіка Михайла Грушевського. Вчений прагнув залучити якомога більше етнологів саме до роботи на терені української історії, збереження і вивчення культурних цінностей.

У червні 1924 р. при академічній кафедрі історії українського народу Грушевський створив і очолив Культурно-історичну комісію та Комісію історичної пісенності, основним завданням яких стало студювання досліджень за допомогою методів порівняльної етнології, недостатньо висвітлених у історіографії періодів історії України від найдавніших часів до сучасної їм доби, дослідження первісної культури та її аналогій у соціальній будові Стародавньої Русі й у фольклорних новотворах першої чверті ХХ ст. Непрості в умовах організаційного становлення інституції обов'язки секретаря Культурно-історичної комісії виконувала Катерина Грушевська.

Як секретар Комісії, вона опікувалася практичними питаннями організації збирання фольклорно-етнографічного матеріалу вчителями у Прип'ятському Поліссі. М.С.Грушевський з дочкою Катериною оглянули також чернігівські пам'ятки, супроводжувані професором І.В.Моргілевським, побували в Крайовому історичному архіві, відвідали заняття Історико-архівного гуртка, відзначивши важливість такої роботи з молоддю. Ймовірно, саме ці події привели Катерину згодом до аналогічного студентського семінару, створеного за прикладом чернігівських колег при